

118. 13. Осмоловська О.Ю. Діяльність науково-дослідних кафедр та їх роль у підготовці наукових кадрів України (1920-1930-і рр.) / О.Ю. Осмоловська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 233-239. 14. Ряппо Я.П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924). Сборник статей и докладов / Я.П. Ряппо. – Х., 1925. – 156 с. 15. Семковский С.Ю. Задачи научно-исследовательских кафедр / С.Ю. Семковский // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 5-13. 16. Столяров Я. На путях к советскому ВУЗу

/ Я. Столяров // Путь просвещения. – 1924. – № 10. – С. 81-102. 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 448. 18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1156. 19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 426. 20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 196. 21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 566. 22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 440. 23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 581.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Т. Шаравара, канд. іст. наук

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЄННИХ РЕФОРМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано стан висвітлення воєнних реформ сухопутних сил і воєнно-морського флоту другої половини XIX ст. у працях сучасних істориків та професійних військових. Оцінено чинники, що вплинули на характер і зміст публікацій, окреслено маловивчені проблеми.

It was analyzed the condition of the interpretation military reforms in land forces and navy of the second part of the XIX century in the works of modern historians and professional military men. It is appreciated the factors which have an influence on the character and content of the publications, it is indicated the little-studied questions.

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання воєнних перетворень другої половини XIX – початку XX ст., усе більше привертають увагу істориків, які проводять паралелі з процесами реформування сучасних збройних сил. Чисельне збільшення історіографії воєнних реформ починається з другої половини 1990-их рр., що пов'язано з відзначенням істориками ювілейних дат окремих воєнних реформ, 150-річчям завершення Кримської кампанії, 140-річчям уведення Воєнно-судового та Воєнно-морського судового уставів. На сьогодні комплексної праці з історіографії воєнних реформ немає. Першими спробами історіографічного аналізу окремих проблем пореформеної артилерії та воєнних реформ на Уралі є праці полковника запасу В.М. Крилова та історика С.С. Коновалова. Проте обсяг досліджень не дозволяє вважати їхній зміст вичерпним [1], [2].

Враховуючи різноманітну за змістом і оцінками історіографію проблеми ставимо за мету дати аналіз наявним публікаціям, оцінити чинники, що вплинули на їхній характер та зміст, виокремити маловивчені питання.

Прогресивні воєнні реформи другої половини XIX – початку XX ст. мали на меті внести докорінні зміни в воєнну організацію і почалися перш за все з реорганізації органів воєнного управління. Передусім в історіографії знайшла відображення проблема реформування органів воєнного управління. Означене питання системно досліджується як українськими, так і російськими істориками, представниками офіцерських кіл збройних сил Російської Федерації. На сучасному етапі помітним в історіографії стало комплексне дослідження науковців Українського інституту воєнної історії. Вони порушили проблему реформ місцевих органів воєнного управління та комплектування збройних сил. Значну увагу науковці приділили питанням діяльності Мобілізаційного комітету, формуванню призовних дільниць та пунктів, без вивчення роботи яких висвітлення реформ було б неповним. Українські вчені стали єдиними, хто дослідив реформу морського добровільного ополчення, загальної та часткової мобілізації [3].

Окрім того український дослідник В.Г. Бережинський є автором низки наукових розвідок з історії воєнних комітетів, створення та функціонування місцевих органів воєнного управління. Учений приділив значну увагу питанням трансформації Воєнної колегії у Воєнне міністерство [4], [5]. Зміни у військових поселеннях на кшталт формування Новоросійського (Херсонського) поселення кавалерії стали предметом дисертації В.Л. Цубенко та були позитивно нею оцінені [6]. Полковник В.М. Петренко є автором ряду досліджень присвячених розвитку систе-

ми територіальних органів воєнного управління на Далекому Сході. Він зазначає, що реформи почалися 1865 р. зі створення Східно-Сибірського воєнного округу, а завершилися вже за Олександра III 1884 р., створенням управління на о. Сахалін. Таким чином, на його думку, був утворений самостійний регіональний апарат управління, що міг ефективно діяти в разі небезпеки [7, с. 6]. Йому ж належить праця з історії розвитку сухопутних сил на Далекому Сході. Як зазначає вчений, результатами окремих реформ на цій території стали: "зміцнення сухопутних сил в Амурській та Приморській областях унаслідок їхнього посилення військами із Забайкалля; формування прикордонних частин; реорганізація козачих військ та місцевих частин [8, с. 14 – 15]. Підсумовуючи викладене, дослідник позитивно оцінює заходи, вжиті Д. Мілютіним, і зазначає, що "за період 40 – 80-их років XIX ст. сухопутні сили на Далекому Сході суттєво розвинулися" [8, с. 15]. Він не розриває реформи хронологічно роками життя Олександра II, як це робили радянські історики і окреслює їх 1860 – 1880 рр. Позитивно оцінена реформа воєнного управління в Оренбурзькому краї (1860-1880 рр.) Н.Л. Семеновою [9]. Проте на сьогодні недостатньо вивченою залишається згадана реформа в більшості регіонах Російської імперії.

Процесу реформування Генерального штабу присвятив своє дослідження генерал-лейтенант запасу В.Т. Імінов. Він докладно висвітлює трансформації в Головному управлінні Генерального штабу, згодом об'єднаного з інспекторським департаментом Воєнного міністерства. Дослідник підкреслює, що це сприяло "воєнно-науковій діяльності, значно полегшило управління сухопутними силами тощо" [10, с. 25]. Проте, вказує, що до кінця XIX ст. Генеральний штаб "перетворився на складний, не гнучкий, важкокерований апарат", реформа якого завершилася 1903 р. [10, с. 27].

Як бачимо, сьогодні триває розробка питань, пов'язаних із вивченням реформ центральних та місцевих органів воєнного управління, переважна більшість дослідників позитивно оцінюють їхні наслідки для армії. Проте зарубіжний історик Джон Бушнелл наголошує на тому, що "реформи не створили ефективної воєнної машини...можливо, що воєнна машина часів Д. Мілютіна була більше налагодженою, однак цього було замало, щоб вигравати воєнні кампанії...реформи Д. Мілютіна суттєво не змінили принципів ведення бою, не вели до перегляду застарілої тактики" [11, с. 252].

Наступною у плані глибини висвітлення є проблема реформування воєнно-морського флоту. Насамперед увагу привертають ґрунтовні праці загального характе-

ру з практично вичерпним аналізом проблеми. На середину 1996 рр. продовжив наукові пошуки, пов'язані з реформами воєнно-морського флоту, видатний воєнний історик В.А. Золотарьов. Очолювана ним група дослідників зробила значний внесок в історіографію цієї реформи, оприлюднивши двотомну працю "История флота государства Российского 1696 – 1941 гг." [12]. З погляду В.А. Золотарьова, І.А. Козлова, В.С.Шломіна воєнні реформи стали логічним наслідком реформи 1861 р. і виявилися в змінах комплектування збройних сил, їхнього переозброєння тощо. Сутність модернізації воєнно-морського флоту вони вбачають у реформуванні його органів управління: скорочення завеликого управлінського апарату, покращення кадрової політики в міністерстві та працездатності командування, і в тому, що головні командири воєнно-морських портів отримали більшу самостійність у прийнятті рішень [12, с. 134]. Дослідники зробили акцент на висвітленні процесу розбудови прибережного й морехідного панцерного та крейсерського воєнно-морських флотів вказуючи на успіхи протягом 1870 – 1880-их рр. Позитивні зміни у військовій сфері стали можливими, на їхню думку, завдяки системним реформам другої половини XIX ст. Однак хронологічно реформи воєнно-морського флоту науковці обмежили 1880-ми рр., що певною мірою суперечить баченню проблеми дослідниками дорадянського періоду, які, аналізуючи програми модернізації флоту, визначали кінцеву дату їхнього завершення – 1905 р.

У праці загального характеру за авторством колективу вчених Б.І.Родіонова, Н.Ю. Березовського, В.Ю. Грибовського та інших, досліджені трансформації флоту за триста років. Науковці зазначили, що справді глибокі позитивні зрушення у воєнному флоті відбулися внаслідок системних реформ, зокрема й у воєнній сфері [13]. Поступово в сучасній історичній науці формується новий підхід, згідно з яким воєнні реформи аналізуються комплексно, оскільки з другої половини XIX до початку XX ст. вони становили єдину низку заходів, розмежування яких 1860 – 1870 рр. є недоцільним та унеможливує застосування компаративного підходу при вивченні проблеми.

Питання технічного переоснащення російського воєнного флоту у контексті співпраці з іноземними виробниками зброї висвітлює американський учений Дж. У. Кіпп. Він зазначає, що через економічну відсталість, Росія намагалася вирішити проблему шляхом імпорту техніки та використання приватного підприємництва. Самодержавну політику Олександра II автор визначає як "уміння сварити міністрів між собою, при тому, що політика Морського міністерства не координувалася з іншими та не підтримувалася ними". Загалом же дослідник стверджує, що на реформи флоту коштів виділяли недостатньо, найбільше їх витрачали на армію [14, с. 161]. Парадоксальність ситуації, на його думку, полягала в тому, що Росія демонструвала світові домінуючий вплив держави під час розбудови економічних основ реформ та модернізації воєнно-промислового комплексу.

Протягом кількох останніх років відбулася активізація вивчення проблеми воєнно-судових перетворень у Російській імперії. Поштовхом в історіографії до розробки воєнно-судової реформи стала визначна подія 2007 р., пов'язана з відзначенням 140-річчя від часу прийняття Воєнно-судового та Воєнно-морського судового уставів. Сучасні російські дослідники розкривають цю проблему переважно крізь призму позитивних оцінок діяльності Д. Мілютіна та очільника морського відомства – великого князя Костянтина Миколайовича. При цьому вони зазначають, що зміни у воєнно-судовому

відомстві стали можливими внаслідок загальних перетворень у судовій сфері. Необхідно наголосити, що російським вченим належить ініціатива уведення в науковий обіг нових архівних джерел, що дозволяють на якісно вищому рівні вивчити процес проведення воєнно-судової реформи. Однак їхнім працям подекуди бракує критичних оцінок [15], [16].

Останнім часом в історичній науці зростає кількість регіональних студій. Вивчення історії окремих регіонів дає можливість заглибитися в перебіг проведення окремих воєнних реформ на місцях та простежити їхній зв'язок з регіональними подіями. На сьогодні ще далеко не всі регіони Російської імперії досліджуються істориками на предмет проведення в них воєнних реформ. Воєнним реформам Південного Зауралля приділив часткову увагу В.Г.Савельєв. Проте предметом вивчення стала тільки ключова подія 1874 р. – відміна рекрутського набору [17]. Перебігу воєнної реформи в Башкирії присвячена праця Н.І. Леонова [18]. Характеризуючи місцеві особливості реформи, дослідник вказує, що чиновники провели її без урахування місцевих особливостей краю, зокрема від призову не звільнили священнослужителів мусульман та іудеїв. Щодо України, яка перебувала у складі Російської імперії, фактично не існувало особливих воєнних наказів з проведення реформи в регіоні. Це опосередковано підтверджують і матеріали сучасних енциклопедичних видань, у яких увага приділена проведенню реформи лише в тих регіонах, де вона мала певні особливості: Фінляндії, на Далекому Сході тощо [19], [20].

Нові підходи до ведення війни, зміни в стратегії й тактиці, особливо після поразки Росії в Кримській війні, активізували проблему перекваліфікації командного, офіцерського та рядового складу армії. Усі ці питання знайшли своє відображення в сучасних історичних розвідках, представлених переважно російськими авторами, серед яких значна кількість військових. В оцінках воєнно-освітніх реформ сучасні історики не одностайні. Насамперед заслуговує на увагу вичерпне дослідження І.В.Варзакова, який порівнює рівень освіти російських військових з німецькими. Дослідник зазначає, що "рівень вимогливості до навчання в німецькій армії був таким високим, що з навчальних закладів відраховували до 25% слухачів, російські ж випускники училищ мало розумілися навіть на елементах муштрового вишколу, не вміли скласти відповідних ділових паперів. Уряд Росії не переймався створенням курсів перепідготовки й підвищення кваліфікації генералітету [21, с. 16–17]. Головну причину кадрової деградації він вбачав у тому, що "в Німеччині офіцер котрий подавав у відставку, через невідповідність займаній посаді, не міг перейти в іншу воєнну структуру або воєнну частину, а в Росії це всюди мало місце" [21, с. 17]. Необхідно зазначити, що в сучасній історіографії воєнно-освітньої реформи праць аналогічних згаданій, з дійсно критичним аналізом подій, обмаль.

Питанням економічної освіти – обов'язкової для слухачів Генерального штабу приділив увагу підполковник А.А. Приходченко. Науковець вважає зміни, у воєнно-освітній сфері логічними наслідками реформ. Воєнні реформи спричинили зростання вимог до рівня матеріального забезпечення армії і зробили нагальним укомплектування армії офіцерами, що мали економічну освіту [22, с. 43]. Проте дослідник не зазначає, наскільки успішними були результати запровадження економічних дисциплін, зокрема, як це позначилося на якісному й кількісному складі офіцерів вищого командного складу. Зміни до вимог якості воєнно-технічної освіти були спричинені, на думку Ю.В. Забашти, перебігом подій у

сфері перекомплектування артилерії новими видами зброї. Дослідник указує, що реформа шкіл з підготовки технічних кадрів для обслуговування артилерії була розпочата 1869 р. [23, с. 23]. Проте незначна кількість слухачів, що здобували таку освіту, не отримували матеріальної підтримки від держави. Однак, незважаючи на це, науковець позитивно оцінює проведені нововведення: "школи відповідали тому рівню техніки й навчали всьому, що необхідне для її обслуговування" [23, с. 24].

Ряд сучасних російських учених, позитивно оцінюють реформу воєнних училищ (1862 р.), піхотних, юнкерських тощо, підкреслюючи при цьому особливу роль керівництва армії та Воєнного міністерства. В історіографії цього питання майже відсутні критичні судження науковців, що не дає можливості зробити остаточні висновки [24], [25], [26].

Необхідно зазначити, що в російській історіографії переважають позитивні оцінки реформи 1874 р. та її наслідків для суспільства, однак окремої уваги заслуговують погляди С.П. Полякова. Він та ряд інших дослідників висловили й таку думку: "Олександр II та Д. Мілютін відмовилися від створення професійної армії... всезагальна воїнська повинність була ідеєю небезпечною, яка спричинила в подальшому громадянську війну" [27, с. 50–51], [28, с. 566]. Також С.П. Поляков вказує на низький рівень культури молоді призовного віку, особливо солдатських дітей, на поганий стан їхнього здоров'я, через який до 20% призовників були не здатні нести службу. Він зазначає, що справжні зрушення у бік покращення навчання молоді відбулися вже значно пізніше, на початку XX ст. Аналогічні погляди, відносно строків позитивних зрушень у системі воєнної освіти простежуються в дисертації А.Н. Теркун [29, с. 54].

Етапи воєнно-освітніх реформ висвітлив С.Д. Морозов, який зазначив, що "воєнно-освітня сфера реформувалася тричі: 1863, 1881 – 83; 1905 – 1911 рр." [30]. Дослідник привернув увагу до невідомої тенденції, яка домінувала в воєнно-освітній сфері на межі століть: "випускники після кадетських корпусів відмовлялися вступати до воєнних училищ, а йшли на цивільну службу" [30, с. 84]. Проте він не аналізує причин такої ситуації. Висновок про те, що "рівень навченості був достатнім для забезпечення боєздатності армії" [30, с. 90], є дискусійним, враховуючи висновки дорадянських істориків.

Як бачимо, не всі історики є однозначними в оцінках успішності воєнно-освітніх реформ, наукова дискусія триває. На сьогодні історіографія ще не поповнилася комплексним дослідженням освітніх реформ у воєнній сфері. Практично нерозробленими залишаються питання, пов'язані з модернізацією окремих навчальних закладів, вивчення яких приділяли увагу історики дорадянського періоду.

У сучасній історіографії також знайшла відображення проблема переозброєння армії та флоту. Віце-адмірал Є.А. Литвиненко та капітан I рангу В.В. Сидоренков стали авторами дослідження, присвяченого застосуванню мінної зброї в XIX ст. На їхню думку, переозброєння почалося 1854 р. "коли 6 (18) лютого Морський учений комітет розглянув "Проект" ланцюга підводних мін для установки між двома фортами "Олександра I" та "Павла I" укріплених артилерією. По суті це була перша в історії мінно-артилерійська позиція" [31, с. 50–51]. Надзвичайно позитивно в сучасній історіографії оцінюється роль Головного артилерійського управління (1862 р.) у переозброєнні армії. На думку багатьох дослідників, ГАУ "успішно виконувало поставлені завдання, зокрема й щодо оновлення артилерійського парку та всього озброєння армії" [32, с. 49], [33, с. 67]. Подібним працям бракує критичного аналізу, принаймні це

питання теж є дискусійним, оскільки такі високі оцінки ГАУ не збігаються з висновками дослідників періоду XIX ст., поглядами західноєвропейських істориків та безпосередніх учасників тих подій.

Полковник Д.В. Литвиненко акцентує увагу на боротьбі в суспільстві, у ході якої мало вирішитися питання: кому належатиме ініціатива щодо виробництва зброї – державному (казенному) чи приватному капіталу? Він зазначає, що було вирішено "до іноземних замовлень звертатися в разі нагальної потреби, підтримувати казенне і приватне виробництво, а державні (казенні) заводи зобов'язали здійснювати відбір спеціалістів". На думку дослідника, "досвід російсько-турецької війни засвідчив правильний вибір держави щодо зосередження переважної більшості виробництва боєзапасів для артилерії на казенних заводах" [34, с. 51]. Такий погляд суперечить висновкам західноєвропейських учених, які в більшості досліджень вказували на недосконалість, низький рівень розвитку російської воєнної промисловості, брак фінансування, через що Росія програла гонку озброєнь провідним європейським державам.

Реформи сухопутних сил були позитивно оцінені сучасними російськими воєнними фахівцями. Однак основна увага дослідників приділена переважно зрушенням у сфері мобілізації ініційованій Д.Мілютиним. На цьому роблять акцент генерал-майор Р.Ф. Арсланов та полковник В.Н. Шептура [35]. Проаналізувавши мобілізаційну роботу та систему нових підходів до неї, дослідники вказали на низький матеріальний рівень її забезпечення [35, с. 5]. Вивчивши питання реформування інтендантства полковник С.В. Гаврилов негативно оцінив його рівень в дореформений час. Він наголосив, що недоліки інтендантського забезпечення армії особливо далися взнаки в Кримській кампанії, недооцінка значення інтендантської служби негативно вплинула на її хід [36, с. 62]. Проте проблема інтендантства не дістала в сучасній історіографії належного висвітлення. На розвитку пореформеної системи мобілізаційної підготовки акцентує увагу генерал-лейтенант А.В. Осетров. Як зазначає дослідник, "тодішня феодално-кріпосницька Росія не здатна була вирішувати важливі стратегічні завдання, у першу чергу через низький економічний рівень" [37, с. 19], а тому, в основу мобілізаційної системи (1868 р.), було закладено принцип "наращування чисельності військ не за рахунок формування нових тактичних одиниць, а за рахунок доукомплектування існуючих" [37, с. 19]. А.В. Осетров – один з небагатьох, хто акцентує увагу на наслідках заходів Д.Мілютіна, до яких він відносить появу дефініції "мобілізаційна потреба", введення системи обліку мобілізаційних та людських ресурсів, визначення основ планування, розсортуння воєнних частин тощо [37, с. 22].

Не всі складові реформ сухопутних сил знайшли належне висвітлення в сучасній історіографії. Найкраще розроблено питання мобілізації військ та мобілізаційної підготовки. Проблеми реформування піхоти, кавалерії, козацьких частин ще не стали предметом аналізу дослідників.

Діяльність окремих персоналій, безпосередніх учасників реформи близька сучасним, переважно російським військовим науковцям. Найбільше уваги історики приділили постаті Д. Мілютіна. У сучасній історіографії Д.І. Мілютіна характеризують як визначного науковця, професора, котрий в 1848 – 1856 рр. активно вивчав воєнну історію і "залишив по собі значну наукову та літературну спадщину" [38, с. 70], а "ефективність його реформ довела російсько-турецька війна 1877 – 1878 років" [38, с. 70], [39, с. 39].

Вище викладене дозволяє зробити наступні висновки:

Рівень популяризації окремих питань воєнних реформ другої половини XIX – початку XX ст. у сучасній історіографії є високим, сприяє збільшенню праць, що оцінюють події на якісно новому рівні у зв'язку з уведенням до наукового обігу нових архівних матеріалів. До вивчення окремих питань воєнної історії долучилися українські вчені, вони порушили питання реформи морського добровільного ополчення, загальної та часткової мобілізації. Проте ініціатива у висвітленні більшості аспектів воєнних реформ належить російським історикам та воєнним фахівцям. У сучасній російській історіографії простежуються тенденції близькі історіографії XIX ст., що проявляються в ідеалізації наслідків реформ та прагненні вивчати окремо реформи сухопутних та воєнно-морських сил. Більшість праць істориків була приурочена до ювілейних дат, пов'язаних з річницею завершення Кримської кампанії, уведення Воєнно-судових уставів, цим пояснюється схвальний характер змісту видань та окремих публікацій.

У сучасній історіографії частково були висвітлені реформи центральних та місцевих органів військового управління; окремі аспекти реформ сухопутних сил, воєнно-морського флоту та воєнно-судової реформи; реформи пов'язані із розбудовою різнопланових воєнно-навчальних закладів; питання участі конкретних персоналій у розробці й проведенні воєнних реформ. Історики розпочали роботу над висвітленням воєнних реформ в окремих регіонах Російської імперії. Триває розробка питань переозброєння різних воєнних частин.

Західноєвропейські та американські (США) вчені доволі обережно висловлюються щодо успішності реформ у плані реорганізації воєнного управління та негативно оцінюють загальний рівень розвитку Російської імперії, що гальмував процеси успішного вирішення питань переоснащення армії новими видами зброї.

Практично не викликали інтересу істориків реформи кавалерії, артилерії та інженерних військ, так ретельно висвітлені в дорадянський період. Поза увагою дослідників залишилися реформи козацьких частин, піхоти (гвардії, гренадерів), воєнного духовенства (1865, 1890-ті рр.) та реформи воєнних частин зв'язку (1851 р.).

На окрему увагу в подальшому заслуговує численна історіографія полків та різних воєнних частин, крізь призму якої можна вивчити ставлення самих військових вищих та нижчих чинів і рангів до проведених реформ. Також окремим предметом дослідження може бути питання воєнних контр-реформ, якому побіжно приділили увагу окремі радянські дослідники. Проте вони не поглибили його вивчення, не дали його дефініцію та не окреслили чітких хронологічних меж. Сучасні вчені теж не внесли ясності у це питання.

Наявна сучасна історіографія проблеми ще раз доводить істинність нашої позиції, яка полягає в тому, що реформи проводилися комплексно, становили єдину систему заходів різних урядів, стосувалися усіх родів військ, а тому їх недоцільно розділяти 1860 – 1870 роками чи періодом правління Олександра II та воєнного міністра Д. Мілютіна, штучно перериваючи процес модернізації збройних сил. З-поміж усіх прогресивних реформ другої половини XIX – початку XX ст., воєнні реформи, започатковані Д. Мілютіном, є базовими, оскільки спричинили докорінні зрушення у військовій галузі й водночас стали складовою загального тривалого процесу модернізації збройних сил Російської імперії.

1. Крылов В.М. О преобразованиях в отечественной артиллерии в годы военных реформ второй половины XIX века / В.М. Крылов. // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 8. – С. 50 – 53. 2. Коновалов С.С. Военные реформы 1860–1870-х годов на Урале / С.С. Коновалов.

//Военно-исторический журнал. – 2007. – № 6. – С. 28 – 30. 3. Бережинский В.Г., Луцкий И.С., Перепелица М.М. Отечественные местные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 года). / В.Г. Бережинский, И.С. Луцкий, М.М. Перепелица – К.: УИВИ, 2005. – 62 с. 4. Бережинский В.Г. Исторический досвід створення та функціонування місцевих органів військового управління //Матеріали семінару "Реформування системи місцевих органів військового управління". – К.: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. – С. 26 – 28. 5. Бережинский В.Г. Краткая история военкоматов. / В.Г. Бережинский – К.: Украинский институт военной истории, 2004. 6. Цубенко В.П. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817 – 1857. Автореф. дис... к. і. н. – Одеса, 2003. – 19 с. 7. Петренко В.М. Развитие системы территориальных органов военного управления на Дальнем Востоке во второй половине XIX – в начале XX века / В.М. Петренко. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 7. – С. 3 – 9. 8. Петренко В.М. Развитие русских сухопутных сил на Дальнем Востоке (конец 40-х – середина 90-х годов XIX века) / В.М. Петренко. // Военно-исторический журнал. – 2009 – № 5. – С. 10 – 15. 9. Семенова Н.Л. Реформа военного управления в Оренбургском крае в 1860-1880-е гг. XIX в. / Н.Л. Семенова. //Урал в прошлом и настоящем. Материалы науч. конф. Екатеринбург, 1998. – Ч.1. – С. 343 – 346. 10. Иминов В.Т. Зарождение и становление в России Генерального штаба / В.Т. Иминов. // Военно-исторический журнал. – 2003. – №1. – С. 22 – 28. 11. Бушнелл Дж. Д.Милютин и Балканская война: испытание военной реформы. // Великие реформы в России 1856 – 1874 гг. / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 239 – 259. 12. Золотарев В.А., Козлов И.А., Шломин В.С. История флота государства Российского 1696 – 1941. / В.А. Золотарев, И.А. Козлов, В.С. Шломин. – В 2-х т. – Том 1. – М., 1996. – 528 с. 13. Родионов Б.И., Березовский Н.Ю., Грибовский В.Ю., Доценко В.Д., Монахов М.С., Филонов С.И. Три века Российского флота (1696-1996). – в 3-х т. – Т.2. – СПб., 1996. – 384 с. 14. Дж. У. Кипп. Русский военно-морской флот и проблема технического переоснащения. Экономический базис военно-промышленного развития 1853 – 1876 гг. // Великие реформы в России 1856 – 1874 гг. / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 139 – 165. 15. Арапова Е.Д. А.Д. Милютин о задачах военно-судебной реформы в России 1860-1867 гг. / Е.Д. Арапова. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 4. 16. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России. XVIII – начало XX в. / Л.Е. Шепелев. – СПб., 1999. – С. 112 – 143. 17. Савельев В.Г. Введение всесословной воинской повинности / В.Г. Савельев. // История Курганской области (1861-1917 гг.). – Курган, 1996. – Т.2. – С. 272 – 279. 18. Леонов Н.И. Буржуазные реформы 60 – 70-х гг. в Башкирии. / Н.И. Леонов. – Уфа: Башкирский ун-т., 1993. – С. 62 – 76. 19. Военный энциклопедический словарь. – Мин. Обороны Рос. Федерации. Институт военной истории. / Ред. А.П. Горкин. – М.: "Рипол Классик", 2002 – 1664 с. 20. Военная энциклопедия в 2-х томах. – Т.2. – М.: Воениздат, 1994 – 644 с. 21. Варзаков И.В. Комплектование офицерского корпуса России и германии в конце XIX – начале XX века: сравнительная характеристика. / И.В. Варзаков. //Военно-исторический журнал. – 2008. – № 4. – С. 15 – 18. 22. Приходченко А.А. Военно-экономическая подготовка офицеров русской армии в XIX – XX века / А.А. Приходченко. // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 6. – С. 41 – 45. 23. Забашта Ю.В. Подготовка технических специалистов артиллерийского ведомства в XIX веке / Ю.В. Забашта. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 8. – С. 22. 24. Бабурин А.Ю. Александровское военное училище / А.Ю. Бабурин. //Военно-исторический журнал. – 2008. – № 1. – С. 42 – 43. 25. Воробьева А., Пархаев О. Российские юнкера, 1864 – 1917: история военных училищ. / А. Воробьева, О. Пархаев. – М., 2002. 26. Зуев М.Н. К вопросу о подготовке офицеров запаса в России. Конец XIX – начало XX века / М.Н. Зуев. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 2. – С. 48. 27. Поляков С.П. О подготовке российской молодежи к военной службе в конце XIX – начале XX века / С.П. Поляков. //Военно-исторический журнал. – 2008. – № 8. – С. 50 – 54. 28. Душа армии. Русская военная эмиграция о морально-психологических особенностях российской вооруженной силы // Российский военный сборник. – Вып. 13. – М., 1997. – С. 566. 29. Теркун А.Н. Военное воспитание в России (1905-1914 гг.): Дисс... к.и.н. – СПб., 1999. – 218 с. 30. Морозов С.Д. Военное образование в России на рубеже XIX-XX вв. / С.Д. Морозов // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 5. – С. 83 – 91. 31. Литвиненко Е.А., Сидоренков В.В. Первое боевое применение минного оружия русскими моряками в XIX веке / Е.А. Литвиненко, В.В. Сидоренков // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 3. – С. 48 – 51. 32. Лещенко Ю.Н. Главное артиллерийское управление и производство стрелкового оружия. 1892-1914 / Ю.Н. Лещенко. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 11. – С. 49 – 52. 33. Рогов И.В. ГАУ и артиллерийское производство. 1862-1914 гг. / Повелители огня. – СПб., 1997. – С. 65 – 67. 34. Литвиненко Д.В. Артиллерийская промышленность России во второй половине XIX – начале XX века / Д.В. Литвиненко. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 10. – С. 50 – 52. 35. Арсланов Р.Ф., Шептура В.Н. Проведение мобилизации и мобилизационная работа в Русской армии. Вторая половина XIX века / Р.Ф. Арсланов, В.Н. Шептура. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 1. – С. 3 – 10. 36. Гаврилов С.В. Особенности интендантского снабжения Русской армии в первой половине XIX века / С.В. Гаврилов. // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 1. – С. 62 – 63. 37. Осетров А.В. Опыт развития системы мобилизационной подготовки и мобилизации отечественных вооруженных сил (С середины XIX – до 90-х гг. XX века) / А.В. Осетров. // Военно-